

प्रकरण ३

**मराठी आत्मकथनांची
परंपरा**

मराठी साहित्यात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात काही नवीन लेखन प्रवाह निर्माण झाले. त्यातील दलित आत्मकथन एक जोमदार प्रवाह वाचक व समीक्षकांचे लक्ष वेधून घेतले. आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराने अधिक सकस लेखन दिले. म्हणजेच आधुनिक काळात उदयास आलेला आणि अत्यंत अल्प कालावधीत प्रसिद्धीस आलेला असा हा 'आत्मकथन' वाङ्मय प्रकार सर्व वाङ्मय प्रकारापेक्षा वेगळा वाङ्मय प्रकार आहे. कारण जे मनात सलते, दुखते आणि ते दुसऱ्याला सांगावेसे वाटते त्यास आत्मकथन असे म्हणतात. म्हणजे आत्मकथनकारांचा संघर्ष जेवढा समाजाशी असेल तेवढाच तो स्वतःशीही असतो. याचे कारण परंपरेने त्यांच्यावर जी मानसिक गुलामगिरी लादलेली असते तिच्यातून प्रथम त्याला मोकळे व्हावे लागते असा हा वाङ्मय प्रकार संपन्न तर आहेच त्या बरोबर वाचकांच्या आवडीचा वाङ्मय प्रकार आहे. दुःखी आहेत, दीन आहेत अशा दलितांच्या आत्मकथनांमुळे मराठी साहित्याचे दालन संपन्न झाले आहे. त्यामुळे विविध जाती-जमातीचे स्तर आणि त्यांची दुःख, वेदना यांची जाणीव किंवा रूपरेषा म्हणजेच आत्मकथन होय.

३. मराठी आत्मकथनांची परंपरा :-

मराठी आत्मकथनांची परंपरा अभ्यासत असताना त्यामध्ये एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे कोणताही वाङ्मय प्रकार हा एकाएकी रुढ होत नाही. त्या पाठीमागे कोणतीना कोणती परंपरा असते. त्याचप्रमाणे प्रामुख्याने १९७० नंतर आत्मकथन लेखनाला प्रारंभ झाला आणि या आत्मकथनांनी अत्यंत समृद्ध परंपरा निर्माण केली. आत्मचरित्रातून उगम पावलेला असा हा 'आत्मकथन' वाङ्मय प्रकार त्याचाच एक भाग म्हणून ओळखला जातो. या संदर्भात असे म्हणतात की, "व्यावसायिकांचे लेखन मराठी साहित्यात आल्याबद्दल समाधान व्यक्त केल्या गेले. त्या समाधानामागे आंधळी भलावणही अप्रत्यक्षपणे दडली गेली होती. परिणामी आत्मकथन हा वेगळा प्रकार मराठीत रुजू पाहतो आहे. याचा डोळस विचार झाल्याचे दिसून येत नाही. या बाबीचा परिणाम नंतरच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या आत्मकथनांच्या मुल्यमापनावर झाला. या आत्मकथनांचा विचार

‘आत्मचरित्रा’च्या अंगानेच करण्यात आला आहे. या आत्मकथनांच्या संदर्भात ती ती आत्मचरित्रेच आहेत असे गृहीत धरून विचार केल्याने आत्मकथन हा भिन्न वाङ्मय प्रकार सिद्ध होतो. या दृष्टीतून विचारच झाला नाही.”^१ म्हणजेच प्रथम आत्मकथन आणि आत्मचरित्र हे दोन भिन्न वाङ्मय प्रकार मानले जात होते परंतु त्यांच्यात एकरूपता असलेली दिसून येते.

सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक शोषण झालेल्या अनुभवाचे आणि वर्णव्यवस्थेने गुलामीचे जीणे जगावे लागलेल्या अनुभवांचे आलेख आत्मकथनांमधून अविष्कृत केले. ज्या परंपरागत व्यवस्थेने त्यांना गुलामीचे जीणे दिले त्या सान्यांना नकार देत एकूणच मराठी साहित्याचे क्षितीज रुंदावले आणि डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचे बळ त्याला लाभले. कथा, कविता, नाटक, कादंबरी सोबतच आपली आत्मकथने दलित साहित्यातून प्रकटली. म्हणजेच दलित साहित्याचा अभ्यास कोणत्याही दिशेने केला तरी यामध्ये दलित आत्मकथनांचा अभ्यास करावाच लागतो. म्हणजेच दलित आत्मकथने ही सूक्ष्म व सरवोल अभ्यासविषय ठरलेली आहेत. म्हणजेच दलितांच्या आत्मकथनातून दलितांच्या मनांची स्पंदन अत्यंत रेखीवपणे उमटलेली आहेत ही स्पंदन आहेत वेदनांची, व्यथांची, दुःखांची, आक्रोशांची या स्पंदनांनी मराठी भुमीत अत्यंत मौलिक कलाकृतींना जन्म दिलेला आहे.

गेल्या पंचवीस वर्षात दलित आत्मकथनांना प्रारंभ झाला. १९७५ साली राम नगरकरांचे ‘रामनगरी’ हे आत्मकथन प्रसिद्ध झाले. त्याची फारशी चर्चा दया पवार यांचं ‘बलुत’ प्रसिद्ध होईपर्यंत झाली नाही ‘बलुत’ नंतर आत्मकथन लेखनाने अधिक जोर धरला. आणि त्यांच्या आयुष्यातील दाहक अनुभव प्रकट झाले. तसेच लक्ष्मण माने ‘उपरा’ मध्ये म्हणतात की, “जे जगलो, जे भोगलं, अनुभवलं, पाहिलं ते तसंच लिहित गेलो, पुन्हा तेच जिणे जगत गेलो.”^२

‘बलुत’ हे २४ डिसेंबर १९७८ रोजी प्रसिद्ध झाले. मला स्वतःला कल्पना नव्हती एवढे ते सनसनाटी ठरले. ‘बलुत’च्या मागोमागच म्हणजे २७ जानेवारी १९७९ रोजी प्र. ई. सोनकांबळे यांचे ‘आठवणीचे पक्षी’ प्रसिद्ध झाले. हे आत्मकथन ‘अस्मिता’ या

त्रैमासिकातून प्रसिद्ध झाले नंतर 'अस्मितादर्श' या नियतकालिकांमधुन ही प्रसिद्ध झाले. पण संग्रह रुपाने ते 'बलुत'च्या नंतर आले. 'बलुत' आणि 'आठवणींचे पक्षी' मुळे इतरही दलित उपेक्षित समाजातील संवेदनाशील, सृजनशिल लेखक मनाला जाग आली.

म्हणजेच 'बलुत' आणि 'आठवणींचे पक्षी' मध्ये जे भोग आहेत ते आपण ही भोगले आहेत आणि ते आपणही साहित्याच्या माध्यमातून मांडले पाहिजे. या हेतूने माधव कोंडविलकर यांनी 'मु. पो. देवाचे गोठणे' चे लेखन केले. त्याचप्रमाणे रुस्तुम अचलखांब यांचे 'गावकी', मुरलीधर जाधवांचे 'कार्यकर्ता', शंकरराव खरात यांचे 'तराळ-अंतराळ', शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी', 'बारामाशी', पार्थ शेळके यांचे 'आभरण', आर. के. त्रिभुवन यांचे 'हे दान सुटे गिऱ्हांन', उत्तम बंडु तुपे यांचे 'काट्यावरची पोट', नानासाहेब झोडगे यांचे 'फांझर', अशी अनेकांची आत्मकथने याची साक्ष देता हेत त्याचप्रमाणे त्यांच्या लेखनातील समाजाचा आत्मपरीक्षात्मक भाग ही महत्त्वाचा आहे.

दलित साहित्य हेच मुळी लाक्षणिक अर्थाने दलित आत्मकथन आहे. अशा प्रकारे भटक्या समाजाचे कथन करणारे दादासाहेब मल्हारी मोरे यांचे 'गबाळ' हे आत्मकथन १९८३ साली प्रसिद्ध झाले. स्वतःला आणि समाजाला फसवत उपेक्षित समाजात जन्मलेला तरुण रूप जिद्दीने शिकला याचे चित्रण येते. श्रीरंग तलवारे यांचे 'धुळपाटी' हे १९८५ साली प्रसिद्ध झाले. 'कोंडाळ' (१९८६) या आत्मकथनातून प्रा. तुषार भाग्यवंत यांचे महार समाजाचे चित्रण आढळते. 'झळा' (१९८६) हे ल. स. रोकडे यांचे आत्मकथन, पांडुरंग उमाजी जाधव यांचे 'मान्हडा' (१९८६), 'बेरड' (१९८७) हे भीमराव गस्ती यांचे आत्मकथन या मध्ये बेरड समाजाचे चित्रण केले आहे. याच वर्षी 'उचल्या' हे लक्ष्मण गायकवाड यांचे बहूचर्चित व साहित्यक्षेत्रात यश लाभलेले आत्मकथन प्रसिद्ध झाले.

'बेरड' आणि 'उचल्या' यांची प्रेरणा घेऊन पुन्हा एका भटक्या जमातीचे आत्मकथन मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात प्रवेश करते झाले ते म्हणजे १९९० साली प्रसिद्ध झालेले 'तांडा' त्यानंतर 'जातीलाजात वैरी' हे १९९०-९१ साली प्रसिद्ध झालेले ना. म. शिंदे यांचे आत्मकथन होय. भटक्या विमुक्त जाती-जमातींना भोगाव्या लागणाऱ्या जीवनानुभवाचे ही आत्मकथने आविष्करण करतात. म्हणजेच दलित आत्मकथा ही प्रामुख्याने दलितांच्या जीवनावर शतकानुशतके लादलेल्या भयानक शोषणाची कहाणी

आहे. उदाहरणार्थ : कुडमुडे जोशी, कैकाडी, उचल्या, बेरड, कोल्हाटी, बंजारा आदी विविध भटक्या जाती-जमातीचे जीवन मराठी साहित्यात अपूर्वतेने आत्मकथनांच्या माध्यमातून अवतरले आहे.

समाज व्यवस्थेने सर्व हक्क नाकारलेला, दास्यात जीवन जगणारा आणि त्या समाजातील शेवटचा घटक म्हणजे स्त्री आहे. त्याचप्रमाणे दलित स्त्री आत्मकथनामधील अनुभव विश्व दलित पुरुषांपेक्षा वेगळे आहे. त्यामध्ये पहिली दलित लेखिका म्हणून नांव मिळवलेली लेखिका म्हणजे प्रा. कुमुद पावडे यांनी अत्यंत अंतरीच्या उर्मीमधून 'अंतःस्फोट' मधील लेखन केले. त्याचप्रमाणे अत्यंत दाहक अनुभवाचे अविष्करण करणाऱ्या दलित स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांमध्ये बेबी कांबळे यांचे 'जीणं आमचं', मुक्ता सर्वगोंड यांचे 'मिटलेली कवाडे', शांताबाई दाणी यांचे 'रात्रंदिन आम्हा....' शांताबाई कांबळे यांचे 'माज्या जल्माची चित्तरकथा', जनाबाई गिन्हे यांचे 'मरणकळा' या आत्मकथनांचा समावेश करावा लागेल.

'कोल्हाट्याचं पोर' (१९९४) हे किशोर शांताबाई काळे यांचे आत्मकथन होय. पण 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' या आत्मकथनामध्ये नवऱ्याला बेबी कांबळे म्हणतात, "बायकू केलीया! आता मी काय येत नाय, तिला घेऊन जावा आनं खुशाल राज्य करा आता माझी आशा सोडाच" स्त्रियांच्या मनाचे, भावनांचे दर्शन त्या घडवितात त्यांच बरोबर स्त्री म्हणून भोगावे लागणारे दुःख यातून व्यक्त होते म्हणजे दलित स्त्री दलित तर आहेच पण दलितांमधील स्त्री असल्याने दुहेरी शोषण, दुःख तिच्या वाट्याला आले आहे. अत्यंत दाहक अनुभवाचे प्रगटन करण्याऱ्या दलित स्त्रियांनी लिहिलेली ही आत्मकथने आहेत.

मराठवाडा हा अविकसित विभाग विकासाची वाट पाहतो आहे. स्वातंत्र्यानंतर मात्र स्थितीगतीत सुधारणा झाली पण जातीभेद आणि जाती जातीतील पोटजाती तशाच कायम राहिल्या त्यामुळे विटाळ झाला, बाट झाला म्हणून भांडे घासून, विस्तव टाकून, पाणी टाकून शुद्ध केले जात होते. 'आरनीच्या धना' या आत्मकथनात त्यांचे चित्रण येते. तसेच भुकेपोटी शेतातील शेंदाड-शेंगाखाल्या म्हणून शाळेतल्या पोराला मारहाण होते याचे चित्रण 'भटक्या', या आत्मकथनामध्ये येते त्याचप्रमाणे 'गावकी', 'आठवणीचे पक्षी',

‘धुळपाट’, ‘उचल्या’, ‘मरणकळा’, ‘दे दान सुटे गिन्हान’ अशा अनेक आत्मकथनांमधून मराठवाड्याच्या वर्तमान स्थितीचे चित्र उभे रहाते.

मराठी आत्मकथनाची परंपरा यांचा अभ्यास करत असताना आत्मकथनाला सुरुवात कोठून झाली. दलित आत्मकथने तसेच भटक्या जातीची आत्मकथने, स्त्रियांची आत्मकथने यांचा समग्र आढावा घेत असताना यातून एकच जाणवते ते म्हणजे, “माझ्यावर असे निकृष्ट जीवन का लादले गेले?” हे सांगण्यासाठी दलित लेखक आपली आत्मकथा लिहीतो आहे. त्याच्यावर लादले गेलेले जीवन हे वस्तूतः त्याच्या पुरतेच मर्यादित नाही. ते संबंध दलित समाजावरच लादले गेलेले आहे. हे आपण लक्षात घेतले आहे आणि म्हणून दलित आत्मकथन ही दलित समाजाचीच आत्मकथा ठरते. दलित लेखक हा त्या आत्मकथेचा ‘अॅन्टी हिरो’ आहे.”^४ आत्मकथन लिहीण्यापाठीमागची भूमिका म्हणजे दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी आणि सलणारे दुःख याला वाट करून देण्यासाठी ही आत्मकथने उस्फूर्तिरित्या लिहीलेली आहेत.

३.९ आत्मकथन व आत्मचरित्र यातील साम्य-भेद :-

‘आत्मचरित्र’ आणि ‘चरित्र’ हे दोन्ही वाङ्मय प्रकार जुळी भावंडे आहेत. पण आत्मकथन व आत्मचरित्र यांच्यामध्ये सादृश्य भिन्न वाटत असलेल्या सीमा रेषा दिसतात. पण यामध्ये जाणवणारे साम्य म्हणजे आपण जगलेल्या, भोगलेल्या गतायुष्याचे अनुभव उलगडून दाखविणे, दुसऱ्यासमोर आपली जीवनानुभूती मांडणे यासाठी आत्मचरित्रे आणि आत्मकथने लिहिली जातात. या दोन्ही मधून ही सत्यकथन, प्रांजळपणा, आत्मनिरीक्षण, आत्मनिवेदन आणि ‘स्व’ सोबत समूहदर्शन घडत असते. आणि दोन्हीमधून आत्मसमर्थनासाठी आणि आत्मअहंतेसाठी सत्याचा अतिरेक होऊ नये हे अभिप्रेत आहे. म्हणजेच दलित आत्मकथनात ‘मी’चे अनुभवकथन असते. पण त्यात ‘मी’, ‘आम्ही’ चे प्रतिनिधित्व करतो. पण आत्मचरित्रात फक्त ‘मी’ आणि ‘मी’ लाच प्रतिरूपित करत असते. यानुसार आत्मकथन आणि आत्मचरित्र हे दोन्ही वाङ्मय प्रकार एकमेकांची प्रतिबिंब असल्यासारखे वाटतात. यावरून असे वाटते की हे कुलसदस्य आहेत पण त्यांची स्वतःची एक वेगळी ओळख आहे.

जसे आत्मकथन व आत्मचरित्रात साम्य आहेत तसेच काही भेद ही आहेत. ज्याप्रमाणे आत्मचरित्र हे आयुष्याच्या संध्याकाळचे, शेवटच्या टप्प्यावरचे लेखन असते. तसे आत्मकथनाच्या बाबतीत घडत नाही. आत्मकथने लेखकांनी ऐन उमेदीच्या काळात लिहिली आहेत. म्हणजे आत्मकथनात जन्मपूर्वकाळ आणि जीवनकाळाचा पूर्वार्ध केंद्रवर्ती असतो. पण आत्मचरित्राच्या बाबतीत एक रुढ संकेत असा की जन्मपूर्वकाळ, जीवनकाळ आणि मृत्यूनंतरचा काळ या टप्प्यांपैकी जीवनकाळच केंद्रवर्ती असतो. म्हणजेच आत्मचरित्र इतिहासाच्या अंगाने लिहिले जाते. तर आत्मकथन कथेच्या अंगाने लिहिले जाते, तसेच आत्मचरित्राचे लेखन उतारवयात एकदाच होईल पण आत्मकथांचे तसे नाही ऐन उमेदीच्या वयात लेखन केल्याने या लेखकास पुन्हा आत्मकथन लेखन शक्य आहे. आत्मचरित्र अनेक खंडात येईल पण आत्मकथन सतत चालणारी प्रक्रिया असल्याने पुन्हा वेगळ्या अनुभवाचे कथन अभिव्यक्त होऊ शकते. त्याचप्रमाणे “सुयोग्य आत्मचरित्रात गतकाळात घडले ते जसेच्या तसे म्हणजे अधिक काही 'IMPOSE' न करता आधिक काही 'Propose' न करता 'Expose' करणेच अपेक्षित असते. त्यात वर्तमानकालीन वास्तवाच्या निर्वचनाचा भाग नसतो. 'आत्मकथनात तो असतो. 'बलुत'मधील दगडू पवार, “दया पवारला जे सांगतो तो वर्तमानस्थितीचे निर्वचन करीत भाष्य ही करतो. अतीत आणि वर्तमान यांच्यातील संवाद आणि विसंवाद यातील द्वंदातून सुसंवादाची संभाव्यता व्यक्त होते.”^५ म्हणजेच कालतत्वाच्या आणि कृतक वास्तव्य यांची सरमिसळ आपल्याला आत्मकथनात होते.

प्रायः आत्मचरित्रे गतायुष्यातील अनुभवांनी भरलेली असते. तर आत्मकथने दुःखभोगांनी भरलेली आहेत या संदर्भात प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात की, “एकाच वेळी आत्मदर्शन आणि समाजदर्शन, एकाच वेळी आत्मबोध आणि समाज संघर्ष अशा सृजनशील द्वंदातून रुपास येणारी दलित आत्मकथने ही सूक्ष्म व सरवोल अभ्यासविषयक आहेत. आत्मकथनांना काही एक घाट आहे. लक्षणीय असे साहित्य गूण ही त्यात आहेत.”^६ म्हणजेच त्यांच्या वाट्याला आलेले दुःखभोग आणि उपरेपणाच्या शोधातून तो सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिवर्तनाच्या वाटा निर्मित असतो. परिवर्तनाचा आणि प्रबोधनाचा ध्यास येथे मोलाचा आहे. त्यामुळेच आत्मचरित्रापेक्षा आत्मकथनांनी

वेगळे वळण घेतले आहे. आत्मकथनांमधून समूहनिष्ठ मुक्तचिंतन व्यक्त होते. यावरून आत्मकथन आणि आत्मचरित्र यांच्या सीमा रेषा स्पष्ट होतात.

३.२ आत्मकथन म्हणजे काय?

स्वातंत्र्योत्तर काळात दलित साहित्य जन्माला आले. मूलतः दलित साहित्य हे जीवनवादी साहित्य आहे. यामधील वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनामुळे साहित्यालाच नव्हे तर पंडितांनाही त्याची दखल घ्यावी लागली. तसेच दलित साहित्य हे वास्तवाच्या भक्कम पायावर उभे आहे. डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या 'शिका, संघटीत व्हा, अन् लढा' या मंत्रानुसार दलित तरुण-तरुणी शिकू लागली आणि शिक्षणामुळे त्यांच्यावर गेली पाच हजार वर्षे होत असलेल्या अन्यायाची त्यांना जाणीव झाली. त्यामुळे परंपरागत रुढींनी दलित समाजाला अस्पृश्यतेच्या वणव्यात उभे केले होते हा अन्याय मानवनिर्मित असल्याची जाणीव त्यांना झाली आणि ते प्रकट करण्यासाठी साहित्यासारखा उत्तम पर्याय हाताळला. साहित्यातून हा विद्रोह लाव्हारसासारखा वाहू लागला आणि त्यातून निर्माण झाले ती दलित आत्मकथने.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळामध्ये दलित आत्मकथने सातत्याने प्रसिद्ध झालेली आहेत. 'आत्मकथन' म्हणजे 'मी' चे भोगणे, जगणे आत्मकथनांमधून व्यक्त होताना समष्टी रूप धारण करते यातील 'मी' आणि समष्टीसंबंधी जे व्यक्त होते. ते एका आगळ्या दुःखाची गाथा आपल्यासमोर मांडत असते म्हणजेच आत्मकथन होय.

'आत्म'हा शब्द 'आत्मन्' या शब्दापासून निर्माण झाला. म्हणजेच 'आत्माने' किंवा स्वतःने केलेले कथन होय. येथे स्वतःचे जीवन किंवा स्वतःला पाहण्याची तटस्थवृत्ती येथे आहे. पण त्यामध्ये सत्यता कथन केलेली असते. तेथे आत्मकथनाच्या संदर्भात काही संज्ञा कथन केल्या जातात. त्याम्हणजे आत्मकथा, आत्मकथन, स्वकथन इ. संज्ञा सांगतात. पण इथे 'स्वकथन' ही संज्ञा फारसे वेगळेपणा सिद्ध करू शकत नसल्यामुळे आत्मकथन हीच संज्ञा उचित वाटते. त्याचप्रमाणे डॉ. पानतावणे यांनी आत्मकथना संदर्भात म्हणतात, "आत्मचरित्रकार केवळ इतिहासाचे चित्रण करतो तर आत्मकथनकार इतिहासाच्या

पार्श्वभूमीवर वर्तमानाशी संवाद करीत असतो..... आत्मचरित्रकार एक प्रकारे स्थिर जीवनाचे चित्रण करतो. आत्मकथनकाराचे नाते घडण्याच्या अवस्थेशी, गतिमानाशी असते. तो आपले जीवनानुभव कथन करीतच असतो..... दलित आत्मकथन सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संदर्भशिवाय असूच शकत नाही. तो त्याचा अविभाज्य भाग आहे, हे निर्विवाद! आत्मकथन हे व्यक्तिमनाचे असले तरी त्यातून समाजमनाचे दर्शन घडते. त्या व्यक्तिबरोबर जणू समाजच बोलत आहे असे लक्षात येते..... कथन हे सातत्याचे (Continuing Process) प्रतिक आहे, तर कथेला शेवट असतो, ती पूर्णत्वाचा प्रत्यय देते, ती कुठेतरी थांबते आत्मकथनाचा प्रवास मात्र सुरुच असतो. याच दृष्टीने विचार करू जाता दलित आत्मकथन ही संज्ञा आधिक अर्थपूर्ण व अन्वर्थक आहे.”^७

स्वतःसंबंधी सांगत असताना ‘स्व’ला आवर घालावा लागते. विकारापासून अलिप्त ठेवावे लागते. ‘स्व’ला आलिप्त, विकारहीन ठेवून तटस्थतेने स्वतःलाच स्वतःकडे पाहून वस्तूनिष्ठ भूमिकेतून आत्मकथा, आत्मानुभव सांगावे लागतात. या संदर्भात प्रा. केशव मेश्राम यांच्या ‘हक्कित’ या आत्मकथनात्मक कादंबरीकाराची लेखनपूर्व अवस्था सांगतात, “आता मीच स्वतःपुढे स्वतःला उभे करणार होतो. परक्या डोळ्यांनी त्रयस्थपणे, जमेल तितके माझ्याकडे मीच पहाणार होतो.”^८ म्हणजेच दलित आत्मकथनांची जातकुळी बघताना प्रथम या दृष्टीने विचार करावा लागतो.

आत्मकथन म्हणजेच दलित साहित्य हेच मुळी लाक्षणिक अर्थाने दलित आत्मकथन आहे. कविता म्हणजे वेदनेचा आत्मोद्धार असेल तर दलित कथेत कविता आहे. कादंबरीत दलित कथा आहे. आणि दलित आत्मकथेत अथवा दलित आत्मचरित्रात दलित कादंबरी आहे. आता पर्यंत आत्मकथन म्हणजे काय? यावरती अनेक साहित्यिकांनी आपली मते व्यक्त केली. येथे शतकानूशतकांपासून शोषित राहिलेल्या समाज जीवनाचे सुख-दुःख साहित्यात प्रकट झाले आहे. अज्ञान, दारिद्र्य, लाचारी, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रुढी-परंपरा इ. मुळे तो दगडागत संवेदनाहीन, बधीर अवस्थेत जगत होता. त्याच्या भावविश्वाचे चित्रण केले ज्या परंपरागत व्यवस्थेने त्याला गुलामीचे जिणे दिले त्या साऱ्यांना नकार देत एकूणच मराठी साहित्याचे क्षितीज रुढावले. म्हणजे आपल्या

आयुष्यात जे भोगले, सोसले आणि दैन्य दारिद्र्यामुळे अभागी जीवन वाट्याला आले त्याची अनुभूती दलित आत्मकथनांनी चित्रित केली.

मराठी आत्मकथनांची परंपरा आणि साम्य-भेद यांचा अभ्यास केल्यानंतर आत्मकथन हा सर्वात वेगळा आणि समृद्ध असा वाङ्मय प्रकार असल्याची जाणीव होते. त्याचप्रमाणे दलित आत्मकथने ही रुढ अर्थाने आत्मचरित्रे नाहीत या संदर्भात प्रा. प्रकाश मेदककर म्हणतात, “दलित लेखकांनी आपल्या आत्मकथनांची जी मनोगते जोडली आहेत. यावरून त्यांची भूमिका आत्मचरित्र लिहीण्याची नसून जे जे भोगावं लागले, जगताना जे अनुभव आले ते प्रामाणिकपणे, प्रांजळपणे मांडण्याची दिसून येते.”^९ दलित आत्मकथन ही सुद्धा एक ललित साहित्यकृतीच आहे. आत्मकथनकार त्यांच्या आत्मकथनातून गतकाळातील आठवणी सांगत असतो.

आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार आत्मचरित्राबरोबर वाङ्मयात रुढ झालेला दिसतो. म्हणजेच आत्मकथन हे लिहणारे आत्मकथनकार यांनी समाजामध्ये उत्तुंग कामगिरी फारशी केलेली नसते. परंतू जे अनुभव जीवन जगताना आलेले असतात. ते खूपच वेगळे व अस्वस्थ करणारे असतात. ‘सत्य हे कल्पनेपेक्षा कठोर असत’ या सुभाषित वजा वाक्याचं प्रत्यंतर पावलोपावली येत असते.

३.३ : आत्मकथनांची स्वरूप-वैशिष्ट्ये :-

कथा, कादंबरी, नाटक इ. वाङ्मय प्रकारापेक्षा आत्मकथनाचे स्वरूप वेगळे आहे. त्यांच्या पाठीमागची कारणे वेगळी आहेत. आत्मकथन हे कुणालाही बोध करण्यासाठी किंवा उपदेश करण्यासाठी लिहिलेले नसते. आत्मकथांचे मुख्य स्वरूप म्हणजे आत्मकथनातून लेखकाची स्वतःची जडण-घडण अभिव्यक्त होते. प्रामुख्याने आत्मकथनामध्ये जाणवणारा संघर्ष म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा यासाठी तो लढताना दिसतो. दलित आत्मकथनांना ‘दुःखाच्या अभंग गाथा’ असे म्हणतात. कारण दलित लेखकांनी या गाथेमधून प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या दुःखद जिण्यांची कहाणी वाचकांना सांगितलेली आहे. आणि ती साहित्याच्या अभ्यासकांनी ही मान्य केली आहे. आणि त्याचप्रमाणे दलित आत्मकथन हे एक त्या त्या एखाद्या विशिष्ट समाजाचे

प्रतिनिधिक कथन असते. त्यातून त्याला आपल्या बरोबर आपल्या समाजाचे बदलही सांगावयाचे असतात.

आत्मकथनाच्या स्वरूपाची चिकित्सा करताना असे दिसून येते की, आत्मकथनाला दोन अंगे असतात. एक भौतिक आणि दुसरे आत्मिक. व्यक्तिच्या जीवनातील घटनाक्रम, कालसूत्रे म्हणजे आत्मकथनाची भौतिक अंगे त्या अनुषंगाने मनात आलेले विचार, भावभावना, राग, द्वेष, विकार, स्मृती इत्यादी गोष्टी म्हणजे आत्मकथनाचे आत्मिक अंग आत्मकथनाच्या भौतिक अंगाचा पडताळा घेता येतो. यातील खरेखोटेपणा तपासता येतो. परंतू आत्मिक अंगाच्या बाबतीत बाह्य पुरावा उपलब्ध नसतो. म्हणजेच आत्मकथनांमधून दलित जीवनाचे भोग त्याची दाहकता मनाला अस्वस्थ करणारी असते म्हणजेच स्वतःचे जीवन कसे कसे घडले याची आठवण तो सांगत असतो. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वज्ञानाने आणि चळवळीने त्यांच्या सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक जीवनात कसा बदल झाला याचे चित्र रेखाटलेले असते. दलित साहित्यातील आत्मकथा म्हणजे दलितांच्या सांस्कृतिक क्रांतीचा इतिहास आहे. दलित आत्मकथा म्हणजे त्यांच्या वेदनांचा, दुःखाचा एक मुख्य चित्रपट आहे.

अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या गरजा आणि या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी त्यांची पूर्तता करता करण्यासाठी करावा लागलेल्या संघर्षाची कहाणी दलित आत्मकथने वाचतानाही सहजपणे लक्षात येतात. “उपास-तापास काढणं हा सटवीणं आमच्या भाळी शिक्काच मारला होता. तरीपण उपाशी-तापाशी न्हावून न्हावून किती दिवस जिवंत तळमळणार! भुकेला जीव कुठं ना कुठं अन्नाचा शोध करतो तसाच आमच्या पूर्वजांनी पोटात काटे भरण्याचा शोध केलाच होता.”⁹⁰

दलित आत्मकथनातील ‘मी’ हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा आणि व्यक्तिगत स्वरूपात प्रकट होतो. त्याप्रमाणे ‘मी’ च्या स्वरूपात आत्मकथनकार सांगतो की, ‘मी’ या समाजात जन्मलो म्हणून माझ्या वाट्याला हे दुःख, वेदना आल्या त्या भावना तो मांडतो. म्हणजेच आत्मकथनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आत्मकथनकार जात, समाज आणि भुकेचे चित्रण उभे करू शकतो. म्हणजेच दलित आत्मकथनांचा सामाजिक दृष्टीने विचार करावा लागेल. म्हणजेच उद्याच्या इतिहासकाराला समाजाच्या स्थितीगतीचा आलेख काढताना ही

आत्मकथने डावलता येणार नाहीत. कारण या आत्मकहाण्या केवळ त्या व्यक्तीच्या नाहीतच मुळी. कैक पिढ्या चाललेल्या एका अंधान्या संघर्षपूर्ण, दुःखद वाटचालीची इतकी प्रांजळ कथा मराठी वाङ्मयात प्रथमच आली या आत्मकथा नसून त्या समाज कथा आहेत असंच म्हणावे लागेल. म्हणजेच आत्मकथनकारांबद्दल सांगता येईल की, “आत्मकथांचे आणखी एक समान वैशिष्ट्य असे की, त्या निर्लेप मनाने जीवनाला सामोऱ्या जाताना दिसतात. जीवन जगताना आणि त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनी त्याकडे मागे वळून पाहून त्यांचा पुनःस्वीकार आणि आविष्कार करताना कुठलीही भूमिका घेण्याचे त्यांनी बहुतांश टाळलेले आहे.”^{११}

दलित साहित्य हे जुनी जीर्ण, धर्माधिष्ठित चातुर्व्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्थेची चौकट, नाकारु शकले नाही जरी संस्कृती, रुढी झुगारून देऊन लेखन केले तरी खेड्यात जन्म घेतलेल्या आणि नागर जीवनाचे आकर्षण असलेल्या तरी दलित लेखकांची आत्मकथा ही विशिष्ट एका व्यक्तीची असली तरी ती सर्व बाजूंनी शोषण झालेल्या अभावग्रस्त समाजाच्या दुःखाने भरलेला इतिहास असतो.

३.४ आत्मकथनांमागील प्रेरणा :-

साहित्य ही मानवी मनाची निर्मिती असते. पण मन प्रवाही असते. त्याचप्रमाणे कोणतीही साहित्य निर्मिती ही एकाएकी व उगीचच्या उगीच निर्माण होत नाही. त्याच्या निर्मितीमागे काही कारणे असतात. प्रेरणा, प्रयोजने प्रवृत्ती, हेतू असतात. तसेच बदलते जीवन, बदलता संदर्भ, बदलत्या राजकीय, सामाजिक घडामोडी असतात अशाच बदलाची प्रेरणा घेऊन आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार निर्माण झाला. यामध्ये दलित चळवळीची मुख्य प्रेरणा असलेली दिसते.

‘आंबेडकरी विचार आणि चळवळ’ ही दलित साहित्य प्रवाहाची निर्मिती प्रेरणा आहे. या प्रेरणेमुळे जी आत्मशोधाची प्रक्रिया सुरु झाली आणि समाजव्यवस्था व आपण असा अन्वयार्थ शोधण्याचा प्रयत्न झाला त्यामुळेच आत्मकथने लिहिली गेलेली आढळतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ‘सम्यक क्रांतीच्या’ लढ्यातून दलित साहित्याला प्रारंभ झाला. त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या भाषणातून अनेक संदेश दिले. त्यामध्ये ‘शिका संघटित

व्हा आणि संघर्ष करा' ही प्रेरणा घेऊन स्वातंत्र्यानंतर अनेक दलित शिकू लागले. त्यामुळे आपले दुःख, विचार आणि आपल्यावर जे अन्याय झाले ते मांडू लागले. म्हणजे दुःख मनात सलत होते. त्याला वाट करून देण्याचे काम 'आत्मकथन' या वाङ्मय प्रकाराने केलेले दिसते. दलित आत्मकथनाने मराठी साहित्यात मोलाची कामगिरी केलेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे, "डॉ. आंबेडकरांच्या आंदोलनामुळे दलित समाजात नवचैतन्य संचारले. क्षमा याचनेची वृत्ती नष्ट होऊन त्यांचा स्वाभिमान जागृत झाला व आपल्या हक्कासाठी झगडण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. या आंदोलनातून स्फुर्ती घेऊन दलितांपैकीच काही विचारवंत व साहित्यिक पुढे आले व त्यांनी आपली भूमिका समाजापूढे मांडण्यास सुरुवात केली त्यातून दलित साहित्याचा जन्म झाला." १२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संदेशाचा परिणाम दलित जनमानसावर खोलवर झाला त्यातून दलित माणूस जागा झाला. शिक्षणाकडे वळला मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाचा वेध त्यांनी घेतला. दलित चळवळीचे हे फळ दारिद्र्याची तमा न बाळगता दलित समाज शिकतो आहे. 'आठवणींचे पक्षी' मधील परलाद ते प्राध्यापक प्रल्हाद हा प्रवास पाहिला तर शिक्षणासाठी त्याने केलेली धडपड लक्षात येते. त्याचप्रमाणे 'धुळपाटी' मध्ये केवळ शिक्षण पुरे करणाऱ्या इर्षने शिकणारा श्रीरंग शालेय जीवनापासून ते महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत आत्मशोध घेत आहे. येथे शिक्षणाविषयी धडपड का करावी लागते तर जात त्यामध्ये आडवी येते. शिक्षण ही परिवर्तनाची बदलत्या प्रक्रियेतील महत्त्वाची बाब आहे.

दारिद्र्य आणि दुःख हे आत्मकथन लेखनाची प्रामुख्याने प्रेरणा आहे. आठरा विश्व दारिद्र्य असल्याने दररोजच्या पोटाचा प्रश्न त्यांना सतावत असतो याचे दुःख लक्ष्मण गायकवाड यांच्या 'उचल्या' मधून येते. म्हणजेच पोटातील आगडोंब शमविण्यासाठी गावात, शिवारात काहीच खाण्यास मिळत नसलेला आणि गाकुसाबाहेर घर असलेला मातंग समाज भीक मागणारा समाज आहे. आणि त्याला ही दारिद्र्यामुळे भीक मागणे भाग आहे. यातून आलेली दुःखे जीवनभराची आहेत. हे अनुभव या आत्मकथनामधून आले आहे.

आत्मकथनामध्ये स्त्रियांच्या आत्मकथाचा मोलाचा वाटा आहे. येथे शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा झाल्यामुळे स्त्रियांही शिक्षण घेऊन आपली दुःखे मांडू लागल्या, दुःख आणि अन्याय यांचे चित्र उभे करण्यासाठी आत्मकथन ही मुख्य प्रेरणा आहे. म्हणजेच

आत्मकथन लिहण्यासाठी जिद्द, सामाजिक स्थिती, दलित-सवर्ण संघर्ष, माणूस म्हणून जगण्याची धडपड इ. कारणे असलेली दिसतात. पण या सर्वांच्या पाठीमागे मुख्य कारण दिसते ते म्हणजे दुःख सांगण्यासाठी अनेकांनी आत्मकथन लेखन केलेले आहे.

३.५ आत्मकथनांची परंपरा (पार्श्वभूमी) :-

जीवन आणि साहित्य यांचा अन्योन्य संबंध असतो. कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीची बीजे जीवनातील वास्तवात असतात आणि जीवनाच्या जडणघडणीत साहित्याचाही वाटा असतो. अशाच प्रकारचे जीवनाचे विदारक दुःख कथन करण्यासाठी आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार रुढ झाला. परंतू आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराची पार्श्वभूमी ही अभ्यासणे महत्वाची आहे. आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार रुढ होण्याआधी याची सुरवात आत्मपर लेखनाने झालेली दिसून येते. हे आत्मपर लेखन आपल्याला संत वाङ्मयात पहाण्यास मिळते. म्हणजेच मराठीमध्ये आत्मपर लेखनाची परंपरा जुनी आहे ती नामदेव, तुकाराम, बहिणाबाई यांच्यापासून झाली आहे. म्हणजेच आत्मकथन, आत्मकथा व आत्मचरित्र हे सामान्यपणे सापेक्ष किंवा सारखाच अर्थ ध्वनित होणारे शब्द आहेत. म्हणजेच आत्मचरित्र आणि आत्मकथन यामध्ये काही साम्य असल्याचे दिसून येते.

१९४८ साली विठ्ठल बाबाजी पालवणकर उर्फ पी. विठ्ठल यांचे 'क्रिडाजीवन' या नावाने आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले. क्रिकेटपटू म्हणून त्यांनी आयुष्यात केलेल्या कामगिरीबद्दल त्यात त्यांनी प्रामुख्याने लिहीले आहे. तसेच १९७५ साली प्रसिद्ध झालेल्या स. ना. सूर्यवंशी यांच्या 'अगा जे कल्पिले नाही' या आत्मचरित्राबद्दल म्हणता येईल. पूर्वाश्रमीच्या महार जातीतील सूर्यवंशी यांनी रित्त्रश्चन असूनही हिंदू समाज त्यांना महाराप्रमाणेच वागणूक देतो. अशा तक्रारीचा सूर मांडलेला आहे. म्हणजेच दलित आत्मकथन ह्या वाङ्मय प्रकाराचे बिज सापडले ते एका महाविद्यालयात वार्षिकांकात सापडतात. तो वार्षिकांत तो म्हणजे मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबादचा १९६४ चा वार्षिकांक यामध्ये प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या 'वाटाड्या' या शीर्षकाचा एक आत्मकथनपर लेख प्रसिद्ध झाला आहे. हा लेख म्हणजे दलितांच्या आत्मकथनपर लेखनाची सुरवात म्हणायला हरकत नाही.

दलितांच्या या दुःखभोगाला कारणीभूत ठरले असतील त्यांनीही अंतर्मुख व्हावे असे या आत्मकथनाचा हेतू आहे. दया पवार यांनी 'बलुतं' संबंधी लिहिले आहे, "बलुतं हे केवळ एका माणसाचे आयुष्य आहे. त्याच्या परिस्थितीला तोच एकटा जबाबदार आहे. आपण केवळ नीतीमूल्याचे मुखवटे लावून हंस क्षीर न्यायाने निवाडा होऊ देऊ असे जर कोणी म्हणत असेल तर त्याच्या पायाखाली काय जळते आहे त्याचे त्याला भान नाही असेच म्हणावे लागेल."^{१३} दया पवारांचे हे विधान सर्वच दलित आत्मकथनांना ही लागू होणारे आहे.

आत्मचरित्राच्या पाठीमागून येऊन, अत्यंत अल्प कालावधीत प्रसिद्ध झालेला आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार आहे. या आत्मकथनामधून लेखक आपले विदारक सत्य वाचकांना सांगत असतो. हे जरी खरे असले तरी या सर्व आत्मकथनांनी साहित्य लेखनाच्या रुढी, परंपरा नाकारून मराठीच्या वैभवात भरच टाकली आहे. पण समीक्षेच्या रुढ पद्धत्या ही बदलाव्या लागतील अशी व्यवस्था निर्माण केली आहे. आणि हे स्वागतार्हच आहे.

* संदर्भ सूची *

- १) दलित स्वकथने साहित्यरूप :- डॉ. सौ. आरती कुलकर्णी, विजय प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, ३ जानेवारी १९९१, विषय-प्रवेश
- २) वेदनांचा प्रदेश (मराठवाड्यातील दहा आत्मकथने) :- डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती : मार्च २०००, पृष्ठ ८४
- ३) दलितांची आत्मकथने :- संकल्पना व स्वरूप - डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९१९, पृष्ठ ३२
- ४) सहा दलित आत्मकथने : एक चिंतन :- वासुदेव मुलाटे, कैलाश पब्लिकेशन, गोकुळवाडी, प्रथमावृत्ती १९८५, पृष्ठ-मलपृष्ठ.
- ५) वाङ्मय प्रकार :- संकल्पना व स्वरूप : आनंद वास्कर, अन्वय प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती मे २००४ पृष्ठ-११० ते १११
- ६) वेदनांचा प्रदेश (मराठवाड्यातील दहा आत्मकथने) :- डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती : मार्च २०००, पृष्ठ-२४
- ७) अस्मितादर्श :- ऑनो डि २०००, पृष्ठ-११ ते १२
- ८) दलितांची आत्मकथने :- संकल्पना व स्वरूप - डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९१९, पृष्ठ-२१
- ९) मराठी दलित आत्मकथा व मराठी आत्मचरित्रे :- डॉ. प्रकाश मेदककर, अस्मितादर्श, दिवाळी अंक १९८३
- १०) मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन :- उषा हस्तक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथमावृत्ती ३० मार्च २००६ (गुढीपाडवा) पृष्ठ-१५६ ते १५७
- ११) दलित साहित्य : एक आकलन :- बाळकृष्ण कवठेकर, श्री अनिलकुमार मेहता, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९८१, पृष्ठ-७९

- १२) वेदनांचा प्रदेश (मराठवाड्यातील दहा आत्मकथने) :- डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती : मार्च २०००, पृष्ठ २४
- १३) दलितांची आत्मकथने :- संकल्पना व स्वरूप - डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९९९, पृष्ठ ४५